

Хулоса қилиб айтганда, масофавий таълимнинг жорий этилиши таълим соҳасида биягона ахборот маконини яратиш ва таълим олувчиларга ахборотларни тезкор етказиш ва таълим муассасаларининг моддий-техника ва ўқув-моддий базаларидан самарали фойдаланиш имкониятини яратади ҳамда таълим олувчилар билимини холисона баҳолаш ва таълим самарадорлигининг ошишига хизмат қилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Газиева В.Х. Педагогик тажриба алмашишда дарснинг самарадорлиги. Республика илмий-амалий конференцияси. – Т.: ТАТУ, 2011. – 124 б.
2. Андреев А.А., Солдаткин В.И. Дистанционное обучение: сущность, технология, организация. – М.: Издательство МЭСИ, 1999. – С. 196.
3. Педагогический энциклопедический словарь// Гл.ред. Бим-Бад Б.М. – Москва: Большая российская энциклопедия, 2003. – С. 528.
4. Амбросенко Р.Н. Модельно-алгоритмическое обеспечение процессов обработки информации в образовательных средах дистанционного обучения: Дисс...канд.техн. наук. – Красноярск, 2007. – С. 132.
5. Гаврилов Н.А. Моделирование дистанционной образовательной среды в системе повышения квалификации работников образования: Дисс...канд.пед.наук. – Омск, 2007. – С. 134.

УДК 37/1

ИНГЛИЗЧА-ЎЗБЕКЧА-РУСЧА ИДЕОГРАФИК ЛУГАТ ТУЗИШНИНГ НАЗАРИЙ ВА АМАЛИЙ АСОСЛАРИ (умумий ўрта таълим мактаблари учун)

Садиқова Севинч Алиевна

Андижон давлат университети катта илмий ходим-изланувчиси

Таянч сўзлар: умумий ўрта таълим, инглиз-ўзбек-рус тилларидаги идеографик лугат, тамойил, семантик макромайдон, спорт, кураш, маънавият, менталитет, замонавий ахборот технологиялари.

Ключевые слова: общее среднее образование, англо-русско-узбекский идеографический словарь, принцип, семантическая макроплощадь, спорт, боевой дух, менталитет, современные информационные технологии.

Key words: comprehensive secondary education, English-Russian-Uzbek ideographic dictionary, principles, semantic makro area, sport, fighting spirit, mentality, modern information technology.

Мақолада умумий ўрта таълим мактаб ўқувчилари учун идеографик лугат тузиш таклифлари киритилган бўлиб, унинг назарий асослари ўрганилган ва лугатнинг қисқача намунаси келтирилган. Мазкур лугат ўқувчиларнинг жисмоний тарбия ва спорт йўналишига қизиқишларидан келиб чиқиб, спорт макромайдонига кирувчи сўзлардан тузилган ҳамда уларнинг инглиз ҳамда рус тилидаги таржималари тақдим қилинган.

В статье приведен короткий образец предложений составления идеографического словаря на англо-узбекско-русских языках для учреждений дошкольного образования. Словарь помогает детям не только обретаать первые понятия с природе, но и учить слова связанные с этим понятием на узбекском, и в том числе англо-русском и русском языках.

The article is about the suggestions of developing ideographic dictionary for the pupils studying at secondary schools. The theoretical bases of creating ideographic dictionary are studied and a brief sample of the dictionary is presented.

Кириш. Истиқлол йилларида амалга ошириб келинаётган оқилона ижтимоий-иқтисодий ислохот, ўзгариш ва янгилинишлар, ўз навбатида, ўзбек тилининг лугат тизимида ўзига хос ифодасини топмоқда. Шунга кўра, тилнинг сўз бойлигини ўрганиш

билан шу тилда сўзлашувчи халқнинг турмуш тарзи, узоқ ўтмиши, бугунги ҳаёти ва ҳатто нинг тараққиёт даражаси ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлиш мумкин [1]. Бу жараёнда луғатшунослик соҳаси алоҳида қиммат ва мазмун касб этади.

Шу маънода, айтиш керакки, мустақиллик йилларида ўзбек лексикографияси қатор отуқларни қўлга киритди. Қисқа давр ичида катта ишлар амалга оширилди, бир қатор юмзодлик диссертациялари ҳимоя қилинди. Бунинг пировард натижасида беш жилдли «Ўзбек тилининг изоҳли луғати» (2006-2008) яратилди. Луғатнинг янги турлари нашр этилди, улардан халқимизнинг бой маънавий хазинаси ўз ўрнини топди, миллий қадриятларимизни ифодаловчи лексемалар ўзининг ҳақиқий баҳосини олди, шунингдек, лексикографияга компьютер лингвистикаси кириб келди [2].

Бироқ, ўзбек луғатчилигини ривожлантириш ва такомиллаштириш масаласида амалга оширилиши лозим бўлган ишлар ҳали кўп. Ўзбек лексикографияси ҳанузга қадар идеографик луғатга эга эмас. Қайд этиш керакки, тилшунос олима Ё. Ҳамраеванинг тадқиқотида [2] ўзбек тилининг идеографик луғатини тузиш тамойиллари илмий ва назарий асослаб берилган. Шунга ва яна қатор тадқиқотларга асосланган ҳолда ўзбек тилининг идеографик луғатини яратиш бугуннинг долзарб вазифаларидан саналади, бизнингча. Идеографик луғатлардан таълим-тарбия жараёнида самарали ва изчил фойдаланиш, биринчидан, ўқитиш самарадорлигини оширса, иккинчидан, ёшларнинг тил ўрганишга бўлган қизиқишларини орттиради ва тил ўрганиш ишлари сифатини таъминлайди. Буни мамлакатимиздаги умумий ўрта таълим мактаблари мисолида оладиган бўлсак, ушбу муассаса таълим олувчилари учун идеографик, хусусан, инглизча-ўзбекча-русча идеографик луғатларнинг нечоғлик аҳамиятга эга эканлиги қуйидаги омиллар билан характерланади:

- идеографик луғатлар ўзбек ва чет тилларини изчил, тизимли равишда, қиёсий услубда ўрганиш ишларини енгиллаштиради;

- алифбо тартибидаги луғатларда ўзбек ва хорижий тиллардаги сўзларнинг синтагматик ва услубий-функционал хусусиятлари кўрсатилса, идеографик луғатларда сўзлараро синонимик, антонимик, гиперо-гипонимик, градуонимик, партонимик муносабатлар намоён бўлади. Бу эса ўқитиш тизимида ўқувчиларни мустақил фикрлашга, янги сўзларни ўзлаштиришга, изланишга чорлайди, оғзаки ва ёзма нутқини ривожлантиради, оламни яхлит идрок этиш кўникмаларини шакллантиради;

- ўзбек ва чет тилларини қиёсий услубда ўрганишга мўлжалланган идеографик луғатлар ўрганувчиларга тил соҳибларининг турмуш тарзи, маданияти, маънавияти ва менталитети ҳақида мукаммал маълумотлар олиш учун қулай имкониятлар яратади;

- бу турдаги луғатлар ўқувчиларда тил ўрганиш маданиятини юқори савияга олиб чиқишда муҳим омил бўлиб хизмат қилади ва. ҳ.к.

Шундан келиб чиққан ҳолда айтиш мумкинки, умумий ўрта таълим мактаблари ўқувчилари учун инглизча-ўзбекча-русча идеографик луғатлар тузиш ҳамда унинг назарий ва амалий асосларини ишлаб чиқиш ўзбек тили идеографик луғатини яратиш билан боғлиқ илмий масалалардан ҳисобланади. Зеро, биринчи президентимиз И.А. Каримов таъкидлаганларидек, “Биз аждодлардан авлодларга ўтиб келаётган бебаҳо бойликнинг ворислари сифатида она тилимизни асраб-авайлашимиз, уни бойитиш, нуфузини янада ошириш устида доимий ишлашимиз зарур. Айниқса, фундаментал фанлар, замонавий коммуникация ва ахборот технологиялари, банк-молия тизими каби ўта муҳим соҳаларда она тилимизнинг қўлланиш доирасини кенгайтириш, этимологик ва қиёсий луғатлар нашр этиш, зарур атама ва иборалар, тушунча ва категорияларни ишлаб чиқиш, бир сўз билан айтганда, ўзбек тилини илмий асосда ҳар томонлама ривожлантириш миллий ўзликни, Ватан туйғусини англашдек эзгу мақсадларга хизмат қилиши шубҳасиз [3].

Маълумки, умумий ўрта таълим мактабларидаги таълим-тарбия жараёнида асосий эътибор, ўқувчиларни, аввало, ҳам руҳан, ҳам жисмонан соғлом этиб тарбиялашга қаратилади, иккинчидан, ўқувчилар ўрта махсус ва олий таълим муассасаларига пухта тайёрлаб борилади. Бунда, шубҳасизки, жисмоний тарбия ва спорт йўналишига асосий эътибор қаратилади. Шу боис, ўқувчиларнинг жисмоний тарбия ва спортга оид билим-малакаларини инглиз-ўзбек-рус тилларидаги идеографик луғатлар ёрдамида бойитиб, мустақамлаб бориш кутилган натижаларни беради. Бунинг учун эса луғат тузиш, луғат

тузишда эса, аввало, спорт турлари ҳамда усулларини бир-биридан ажрата олиш, «спорт» семантик макромайдони ўз ичига оладиган мазмуний майдонларга кирадиган сўзлар ва уларнинг хусусиятларини яхши билишимиз лозим.

Бунинг учун «спорт» сўзининг луғавий маъносига эътибор қаратиш мақсадга мувофиқ. Спорт — [ингл. sport <disport — ўйин, эрмак; ўйин-кулги] соғлиқни мустаҳкамлашга ва жисмоний жиҳатдан ҳар томонлама ўсишга қаратилган бадан тарбия машқлари, шулар бўйича мусобақалар, кураш, туризм ва ш.к. мажмуи; жисмоний маданиятнинг таркибий қисми. Спорт зали. Спорт гимнастикаси. Спорт ўйинлари. Спорт билан шуғулланмоқ [4].

Спортнинг ҳар хил турлари ва усуллари мавжуд бўлиб, уларнинг негизидаги тамойиллар бир-биридан фарқ қилади. М.Л. Матвеев спорт турларини уларнинг мусобақалашуви моҳиятига оид хусусиятлари ҳамда ҳаракат фаоллигининг хусусияти бўйича қуйидагича тасвирлайди:

I гуруҳга ўта фаол ҳаракат билан бажариладиган спорт турлари киритилган бўлиб, уларнинг натижалари ҳар бир спортчининг мусобақа жараёнида кўрсатган ўз ҳаракат фаолияти имкониятларига боғлиқ бўлади. **Бокс, кураш, спорт гимнастикаси ва бадиий гимнастика, сузиш, эшак эшиш, енгил атлетика, спорт ўйинлари** ва бошқа мана шу гуруҳларга киритилган спорт турларидир.

II гуруҳга турли ҳаракат қилиш воситалари ёрдамида бошқариладиган спорт турлари киритилган бўлиб, уларда спорт натижалари ҳаракатга келтирувчи ташқи кучлар ҳамда улардан оқилона тарзда фойдалана олиш маҳорати билан белгиланади. **Мотоспорт ва автоспорт, елканли спорт, эшак эшиш спорти** ана шуларга киради.

III гуруҳга махсус спорт куролидан белгиланган масофада туриб чегараланган четланган нишонга ўқ отиб теккизиладиган ва спортчидан алоҳида фаоллик талаб қилинадиган спорт турлари киритилган. **Камондан ўқ отиш, милтиқдан ўқ отиб нишонга теккизиш** сингари спорт турлари шу гуруҳга киритилган.

IV гуруҳга спортчиларнинг моделлаштириш – конструкторлик фаолияти натижалари бир-бирига қиёслаб таққосланадиган спорт турлари киритилган. **Автомодел ва автомобиль спорти** мана шундай спорт турларига киради.

V гуруҳ мавҳум характер, мантикий салоҳият билан ўйналадиган ва спортчидан асосан ақл-заковат ҳамда идрок талаб қилинадиган спорт турларини бирлаштиради [5].

Бундан кўринадики, спорт макромайдони ўз ичига бир қатор спорт турларини англатувчи сўзлар мажмуасини, яъни микромайдонларни олади. Чунки, идеографик луғатда майдон назариясидан, системавийликдан самарали фойдаланилади. Майдон назарияси эса дедукцияга асосланади. Масалан: **бокс, кураш, енгил атлетика, мотоспорт, камондан ўқ отиш** каби спорт турларини англатувчи сўзлар микромайдонларни ташкил этади. Ўз навбатида, улар ҳам мазмуний майдон ва тизимча ҳамда тармоқларни жамлайди. Масалан, кураш микромайдонига **шуғулланмоқ, курашмоқ, баҳслашмоқ, ағдармоқ, курагини ерга теккизмоқ** каби мазмуний майдонни ташкил қилувчи сўзларни киритишимиз мумкин. **Ағдармоқ** сўзи ҳам бир қатор семантик маъноларни ўзида жамлайди. Масалан: **оёғини ердан узмоқ, чирпирак қилиб урмоқ, бошдан айлантириб ташламоқ, белдан оширмоқ** каби.

Шундан келиб чиққан ҳолда, ушбу сўзларни маъновий хусусиятларига кўра, инглиз-ўзбек-рус тилларидаги идеографик луғатлар шаклида ўқувчиларга тақдим қилиш уларнинг спортга оид билим-малакаларини мустаҳкамлаш билан бир қаторда, фикрлаш, ўз имкониятларини баҳолаш, мустақил ишлаш қобилиятларини ривожлантиради. Масалан: кураш микромайдонига кирувчи **курашмоқ** мазмуний майдонини олайлик. Инглизчада — **fight**, ўзбекчада — **курашмоқ**, русчада — **бороться** шаклида талқин этилади. **Курашмоқ** сўзи феъл сўз туркумига оид бўлиб, ўз семантик майдонини ташкил қилади. Бунда кураш тушмоқчи бўлган спортчининг фаолияти англашилади. Шунга кўра, учрашмоқ (спортчиларнинг юзма-юз келиши), боғламоқ (белбоғли курашда курашчининг ўз белбоғини маҳкам боғлаши), баҳслашмоқ (курашда рақибларнинг ўзаро амалий баҳсга киришуви), тутмоқ (рақибнинг белбоғи ёки ёқасидан тутмоқ), эг(ил)моқ (баҳсда эгилиш машқини бажармоқ), машғул бўлмоқ (кураш усуллари билан машғул бўлмоқ), сезмоқ, ҳис қилмоқ (рақибнинг ҳужум зарбаларини сезмоқ, унинг имконият қирраларини ҳис қилмоқ), турмоқ (кураш жараёнида ҳимоя усулида турмоқ), ўрганмоқ (рақибининг имкониятларини

ўрганмоқ), ғолиб чиқмоқ (рақибини енгмоқ, ғолиб чиқмоқ) ва шу каби феъл сўз туркумидаги сўзлар курашмоқ мазмуний майдонига оид сўзларни ташкил қилади.

Феълларнинг ўта кенг қўламлилиги ҳисобга олинадиган бўлса, луғатда фақат маъноси ёки изоҳини бериш бугунги кунда камлик қилади. Ҳозирда тилшунос-лексикографлар олдида турган энг долзарб вазифалардан бири феълларнинг парадигматик ва синтагматик қаторлари, функционал-услубий хусусиятлари ҳақида мукамал маълумот бера оладиган луғат яратишдан иборат [2, 8]. Шунга кўра, умумий ўрта таълим мактаб ўқувчилари учун инглиз-ўзбек-рус тилларидаги идеографик луғатлар тузиш мақсадга мувофиқ саналади. Бунга мисол тариқасида спорт соҳасига оид инглиз-ўзбек-рус тилидаги идеографик луғат лойиҳасини қисқача шаклда куйидагича таклиф этиш мумкин:

инглизчада — sport, ўзбекчада — спорт, русчада — спорт (семантик макромайдон);
 инглизчада — kurash, ўзбекчада — кураш, русчада — кураш (семантик микромайдон);
 инглизчада — fight, ўзбекчада — курашмоқ, русчада — бороться (мазмуний майдон).

Бунга куйидагилар киради:

инглизчада — meet, ўзбекчада — учрашмоқ, русчада — встречать;
 инглизчада — bind, ўзбекчада — боғламоқ, русчада — связывать;
 инглизчада — bet, ўзбекчада — баҳслашмоқ, русчада — спорить;
 инглизчада — hold, ўзбекчада — тутмоқ, русчада — держать;
 инглизчада — bend, ўзбекчада — эгилмоқ, русчада — гнутья;
 инглизчада — deal, ўзбекчада — машғул бўлмоқ, русчада — заниматься;
 инглизчада — feel, ўзбекчада — сезмоқ, ҳис қилмоқ, русчада — чувствовать;
 инглизчада — stand, ўзбекчада — турмоқ, русчада — стоять;
 инглизчада — learn, ўзбекчада — ўрганмоқ, русчада — изучать;
 инглизчада — win, ўзбекчада — ғолиб чиқмоқ, русчада — побеждать ва ҳ.к.

Юқоридагилардан хулоса қилиш мумкинки,

- умумий ўрта таълим мактаб ўқувчиларини ўрта махсус, олий таълим муассасаларига тайёрлаш, шу билан бирга, ёшларга хорижий тилларни ўзбек тили билан солиштирган ҳолда изчил ўргатиш жараёнида инглиз-ўзбек-рус тилидаги идеографик луғатларнинг муҳим ўрни ва аҳамияти мавжуд;

- алифбо тартибидаги луғатдан ўзимиз билган, эшитган, ўқиган сўз ҳақида маълумот олсақ, идеографик луғат шу сўз билан боғлиқ микромайдонга алоқадор барча лексик бирликларни хотирада тиклашга ёрдам беради;

- сўзларни идеографик аспектда, яъни турли тарафлардан ўрганиш ўқувчига сўз ҳақида тўла ва мукамал маълумот беришга ёрдам беради;

- инглиз-ўзбек-рус тилларидаги идеографик луғатлар ўзбек тилидаги сўзларнинг мазмунини бошқа тиллар билан солиштириб, қиёсий жиҳатдан изчил ўрганишда қулай имкониятлар яратади;

- мақолада таклиф этилган инглиз-ўзбек-рус тилларидаги идеографик луғатнинг қисқа намунаси ўқитиш тизимида ўқувчиларни мустақил фикрлашга, сўзларни ўзлаштиришга ўргатиши, изланишга чорлаши, оғзаки ва ёзма нутқини ривожлантириши, тил ўрганувчиларга хорижий мамлакатлар халқларининг турмуш тарзи, маданияти, маънавияти ва менталитети билан танишишга имконият яратиши билан аҳамиятли саналади;

- келгусида ушбу луғатни тўлақонли тарзда яратиш ва уни босма, шунингдек, электрон нусхада тайёрлаган ҳолда, замонавий ахборот технологиялари, мультимедия воситалари орқали умумий ўрта таълим мактабларидаги таълим-тарбия жараёнига тадбиқ қилиш кутилган самараларни беради.

АДАБИЁТЛАР

1. Шухардт Г. Избранные статьи по языкознанию. – М.: Наука, 1950. – С. 52.
2. Ҳамраева Ё. Ўзбек тилининг идеографик луғатини тузиш тамойиллари. Номзодлик диссертацияси автореферати. – Тошкент, 2010. – 27 б.
3. Ислом Каримов. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008. – Б. 87.
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. – Т.: Фан, 2006. – 3-жилд. – Б. 566.